

GƏRAYLI VƏ TÜRK XALQ ŞERİNDƏ QARŞILIĞI

Maarifə HACIYEVA

Qafqaz Universiteti
Türk Dili və Ədəbiyyatı Fakültəsi
Bakı / AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan milli heca vəznində yazılmış şer şəkillərindən olan gəraylı Türk aşiq şerində varsağı və səmai adlanır. Məqalədə Azərbaycan və Türk şerinin nümunələri əsasında bu şer şəkillərinin eyni milli təməl üzərində inkişaf etdiyi göstərilmişdir.

Açar Sözlər: Gəraylı, varsağı, səmai, janr, heca vəzni

“GƏRAYLI” AND ITS EQUIVALENT IN TURKISH FOLK POETRY

ABSTRACT

The kind of syllable of a poem written in the Azerbaijani language is called “Gerayli” in the Turkish Ashig poem (the Folk Singer) is called “Varsaghi and Semai”.

In the article, examples of the poems in the Azerbaijani and Turkish languages are given to show the development of the verse pattern on the same ethnic ground.

Key Words: Gerayli, varsaghi, semai, genre, the size of syllable.

Heca vəzinli Azərbaycan şerinin klassik formalarından olan gəraylı istər yazılı ədəbiyyatda, istərsə də aşiq şerinin ən yaygın və qədim növlərindən biridir. 3-5-7 bənddən və hər mısrası 8 hecadan ibarət olan lirik şer formasıdır. Mısralarda bölgü, 5+3, 4+4, 3+5 şəklində olur. Şerin son bəndində aşıqlar və ya şairlər adlarını söyləyirlər. Bu bəndə “möhür bəndi” və ya “tapşırma bəndi” də deyilir.

Digər türk boylarının çoxunda olduğu kimi “gəraylı” sözünün mənşəinin də bir türk boyunun və ya elinin yaratdığı ədəbiyyatın adı ilə bağlı olduğu ehtimal edilməkdədir. Salman Mümtaz yazır: “Gəraylı elinin yaratdığı mənzuməyə gəraylı deyildiyi kimi, əfşarların qoşuqlarına da ovşarı deyirlər. Bu adlar ulusların, ellərin hünərləri və bacarıqları sayəsində yaradılmış şerlərə, mənzumələrə verilən adlardır ki, bunların vasitəsilə hansı şerin hansı ulusa, elə nisbət olduğu meydana çıxır”.¹

Görünür, Azərbaycanın başqa el və uluslarında yetişən şair və aşıqlar da gəray elinin yaratdıqları şerləri təqlid edərək gəraylılar söyləmişlər, onların nümunələrini artırmışlar.

¹ Salman Mümtaz. “Azərbaycan Ədəbiyyatının Qaynaqları”, Bakı, Yazıçı, 1986, səh. 159

Gəraylının Azərbaycan aşır şerində mükəmməl nümunələrinə Aşır Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Ağ Aşır, Aşır Alı, Aşır Ələsgər kimi şair aşırqların yaradıcılısında sıx-sıx rast gəlinir:

Oğrun yollara baxmaqdan
Bağrın qan oldu, yar gəlmir
Ağlamaqdan eynim yaşır
Sel, ümman oldu, yar gəlmir.

Mənim yarım boyu bəstə
Dərdindən olmuşam xəstə
Yəqin çıxıbdır taxt üstə
Yoxsa xan oldu, yar gəlmir

Dağların qarır söküldü,
Axdı çaylara töküldü
Abbas deyər, bel büküdü
Qədd Kaman oldu, yar gəlmir.²

Aşır Abbas Tufarqanlıdan misal gətirdiyimiz gəraylı tamamilə xalqın danışıq dilindən süzülüb gəlmişdir. Misraların qafiyələnməsi qoşmada olduğu kimi olsa da misralardakı heca sayına görə qoşmalardan fərqlənir.

Aşır ədəbiyyatının sonrakı mərhələlərində gəraylı təkamül yolu keçmiş, onun yeni şəkillərin də yaranmışdır. Prof. Mürsəl Həkimov “Aşır şerinin növləri” (APİ, 1987) adlı kitabında “çığalı gəraylı”, “sallama gəraylı”, “mürvəti gəraylı”, “əlif-lam gəraylı”, “təcnis gəraylı”, “gəraylı dildönməz”, “nəqəratlı gəraylı”, “gəraylı rübai” kimi gəraylı şəkilləri haqqında məlumat verir. Aşır Hüseyn Cavan, Molla Cümə, Aşır Bəsti, Aşır Ələsgər, Aşır Alı kimi saz-söz sənətkarlarının yaradıcılığında yuxarıda adı çəkilən gəraylı nümunələrini təhlilinə cəlb edir.

Aşır Alıdan gətirdiyimiz aşağıdakı şer təcnis gəraylının mükəmməl nümunələrindən biridir.

Madər dedim əzəlimdən
Kürümə də, Araza da
Cida düşdü elim eldən
Ara kəsdi arazada
Çərxi-pirdə yox san ilə
Vədə yetse yoxsan ilə
Bir güzarın yoxsa Nilə
Yaddı Fərat Araza da
Düşər bir gün Alı yada
Rəva bilməz ram al yada
Ya qayıb ol, cəm ol ya da
Olsun qeyrət ar azada.

² Abbas Tufarqanlı, 72 şer, Bakı, Gənclik, 1973, s.61

Misralardakı (“Araza da”, “arazada”, “ar azada”, “yox san ilə”, “yoxsan ilə”, “yoxsa Nilə”, “yada”, “ya da”) cinaslı qafiyələr sənətkarlıq baxımından əvvəlki gəraylı nümunələrindən fərqlənir.

Gəraylı şəklində yazılan şeirlərin mövzusu, daha çox məhəbbət, təbiət, ayrılıq, gözlliklə bağlı olduğu və hecaların nisbətən azlığı şəer bir oynaq, şuxluq gətirdiyi üçün aşılqlar bu oynaq formaya daha çox müraciət edərək, onu havacatı ilə dilə gətirirlər. Aşılqlar saz havaları içərisində gəraylı üstündə oxunan “Ayaq Şahsevən”, “Azablı dübeyti”, “Ağacanı”, “Ayaq saritel”, “Baş saritel”, “Baş dübeydi”, “Baharı”, “Bəhməni”, “Başxanımı”, “Qarabağ dübeyti”, “Qazax dübeyti”, “Qazax səbzəsi”, “Dərbəndi”, “Dübeyd qaytağı”, “Ələsgəri”, “İbrahimi”, “Məmməd Hüseyni” (“Kürdü Gəraylı”), “Kərəm dübeydi”, “Gəraylı”, “Mina gəraylı”, “Orta dübeydi”, “Orta saritel”, “Oymağı”, “Paşa köçdü” (“Azərbaycan”), “Saritel”, “Sallama gəraylı”, “Sürütmə Koroğlu”, “Səlminazi”, “Tərsa Gəraylı”, “Fəxri”, “Xançobanı”, “Çortay Koroğlu”, “Cavani”, “Şəqai gəraylı”, “Şəşənki”, “Şərili dübeyti” və s. kimi çoxsaylı şən, şux aşılqlar havasının şeirlərinin gəraylı şəklində olması da dediklərimiz üçün bir əsas verməkdədir.³

Molla Cümədən misal gətirdiyimiz aşağıdakı gəraylı da onun oynaq musiqiyə yaxın olduğunu göstərməkdədir.

Bir ərzim var ol xudaya
Qıllam ağlaya-ağlaya
Yetirməsə muradımı
Qallam ağlaya-ağlaya.

Sürmədim zövqü səfanı
Çəkirm çövrü-cəfanı
Xalq içində Nuh Tufanı
Sallam ağlaya-ağlaya.

Nə yanarsan, aman, könül,
Yarım səni etməz qəbul.
Xidmətində edərsə qul
Ollam ağlaya-ağlaya.

İçdim eşqin badəsini,
Keçdim Hilin adasını
İsmi Pünhan qadasını
Allam ağlaya-ağlaya.

Mən Cüməyəm qəm alıcı
Şirin cana od salıcı
Öz ömrümə gurş qılınçı
Çallam ağlaya-ağlaya.⁴

³ Saz havalarının adları M.Həkimovun adı çəkilən kitabının “Saz havaları cədvəli”ndən götürülmüşdür. Səh. 58-78

⁴ Molla Cümə. **Şeirlər**, Bakı, Azərənşr, 1966. s.22

Gəraylı şer şəklinə XIV-XV əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında da müraciət edilmişdir. Prof. Mirəli Seyidov erməni əlyazmalarından əldə etdiyi gəraylının Nəsiminin adı ilə bağlı olduğu göstərir.

Doğduğuya inanma gil
Çünki doğan öləsidür.
Ol yeri-göyü yaradan
Hamangil ol qalasıdır.

Kimsənin malın yeməgil,
Bu bana qalır deməgil.
Ol siyasət meydanında
Haqlı haqqın alasudur.

Ey Nəsimi, qayıрмаğil,
Çünki doğdun ölmək üçün
Çün topraxdan doğdu tənun,
Genə toprak olasıdır.⁵

Nəsiminin əruz vəznü ilə yazdığı şerlərində də aşiq şeri ənənələrinə və hecaya yaxın olan nümunələr tapmaq mümkündür.

Düşdü yenə dəli könül gölərinin xəyalinə
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?

(İ.Nəsimi)

Şer əruz vəznində yazılsa da, hecanın təsiri, onun oynaq və rəvanlığı şerdə özünü göstərir. 16 hecalı bu şer nümunəsini bir gəraylı bəndi kimi də oxumaq mümkündür.

Düşdü yenə dəli könül
Gözlərinin xəyalinə
Kim nə bilir bu könlümün
Fikri nədir xəyali nə.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinə sadıq qalaraq yazılan gəraylı nümunəsi göstərir ki, orta əsrlərdə də aşiq şer nümunələri divan ədəbiyyatına öz təsirini göstərmişdir.

Görünür, yazılı ədəbiyyatda musiqi əsas alınmasa da, gəraylı forması şerə bir şux əhval-ruhiyyə gətirir. Odur ki, yazılı ədəbiyyatda da doğma heca vəznü ilə yazılan gəraylıya tez-tez müraciət edilməsi təsadüf deyildir.

XVI əsrdən başlayaraq yazılı ədəbiyyatda aşiq tərzü şer şekillərinə, o cümlədən gəraylı formasına daha çox müraciət edilmişdi. Aşiq şerinin bu oynaq formasından yararlanan şairlər xalq şeri üslubunun yazılı ədəbiyyatda möhkəmlənməsinə də xidmət etmişlər. Şah İsmayıl Xətəinin aşağıdakı şeri XVI əsrdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında gəraylı formasını kamil poetik nümunələrinin yarandığı göstərməkdədir.

⁵ M.Seyidov. *Azərbaycan-Erməni Ədəbi Əlaqələri*. Bakı, Elm, 1976, s.108-109

Gövhərin keçməyən yerdə
Satma, qardaş, kərəm eylə
Ləl daşını çay daşına
Qatma, qardaş, kərəm eylə

Gördün bir yerdə aşına
Hər nə dersən özbaşına
Yol daşını, yol quşuna
Atma, qardaş, kərəm eylə

Gördünsə, bir yerdə rəqib,
Neylərsən üzünə baxıb
Münkiri qatara çəkib
Getmə, qardaş, kərəm eylə

Xətəim çağırır, ərə!
Dünya böylə gəlmiş zirə
Arif oxun əbəs yerə
Tutma, qardaş, kərəm eylə.⁶

Sonralar Əmmani, Qövsü Təbrizi, Saili, Vaqif, Vidadi, Q.B.Zakir və müasir Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında gəraylı formasında yazılmış şerlərə sıx-sıx təsadüf edilməkdədir.

Türk ədəbiyyatı terminləri sözlüklərində⁷ 8 hecalı şerlər “səmai” və “varsaqı” adlandırılmışdır. Mütəxəssislərin yazdıqlarına görə varsaqı türklərin “varsaq” boyu arasında yayıldığı üçün bu ad verilmişdir. “Varsaqı” termini haqqında başqa görüşlərə görə varsaqı “Qədim Azərbaycan qəbilə birləşmələrindən birinin adı ilə bağlıdır. “Varsaq” adlı musiqi aləti və el sənətkarı olduğuna dair fikir də var”.⁸ Varsaq sözü “yer adı, qəbilə adı, qəbiləyə məxsus silah və ya əşya adı, şer və musiqi adı, çalıb oynayan və ümumən sənətkar mənasını daşımışdır”.⁹

Demək, varsaqı 8 hecalı şerlə yazılan və xüsusi bir bəstə ilə oxunan xalq şeri formasıdır. 3-5-7 bənddən ibarət olur. Son bənddə isə, bəhey, hey, brə kimi nidalar söylənir.

Behey ala ala gözlü dilbər,
Vaxtın keçər demədimmi?
Harami olmuş gözlərin
Bəllər kəsər demədimmi?

⁶ Şah İsmayıl Xətai, **Əsərləri**, II c. Bakı, Azərənəşr, 1976, s.29

⁷ L.Sami Akalın. **Edebiyat Terimleri Sözlüğü**. İstanbul, 1980

Cem Dilçin. **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**. Ankara, 1997

Cevdet Kudret. **Örneklerle Edebiyat Bilgileri**. İstanbul 1980.

Maarifə Hacıyeva, Erdal Karaman, Ahmet Kömürcü. **Örneklerle Folklor, Halk ve Tekke Edebiyatı Sözlüğü**. Bakı - 2002

⁸ **Ədəbiyyatşünaslıq Terminləri Lüğəti**. Tərtib Edəni: Əziz Mirəhmədov, Bakı, Maarif, 1978, s.32

⁹ Mirəli Seyidov, “Varsaq” Sözü Haqqında. **Ədəbiyyat məcmuəsi**, 1954, VII c., s.175

Bax bu qaşa bax bu gözə
Ciyər kabab oldu gözə
Yaxasız köynəklər bizə
Fələk biçər demədimmi?

Dəryalarda üzər gəmi
Şəkər dodağının yemi
Sürə gör dövranı, dəmi
Dövrən keçər demədimmi?

Qaracoğlan der mərd ilə
Sözüm yoxdur namərd ilə.
Qəhbə (zalım) fələk bu dərd ilə
Bizi əgər demədimmi?

(Qaracoğlan)

Göründüyü kimi Azərbaycan gəraylısı ilə türk varsağısı arasında kiçik istisnalardan başqa heç bir fərq yoxdur.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında da misraların başında nidalar olan gəraylı nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Aşağıda nümunə gətirdiyimizi iki bənd gəraylı dediklərimi bir daha təsdiq etməkdədir:

Ah, bu uzun sevda yolu
Vurulurmu, başa könül
Nişan aldım, kaman atdım,
Dəydi oxum daşa, könül

(Mikayıl Müşfiq)

Aman Allah, gözlərə bax,
Qarasında gözüm qaldı
İpək saçlar qucaq-qucaq
Sırasında gözüm qaldı

(Aşıq İsmixan)¹⁰

Səmai də 8 hecalı 3-5 bənddən ibarət şer formasıdır. “Səma” sözündən yarandığı ehtimal edilməkdədir. Əruz vəznində yazılmış səmailər də vardır. Bunlar daha çox əruz vəzninə meyl edən aşıqlar tərəfindən yazılmışdır. Əruzla yazılan səmailərdə hər misradada 16 heca, heca ilə yazılan səmailərdə isə hər misrada 8 heca olur. Bunlar da varsağılar kimi xüsusi bir bəstə ilə sazın müşayəti ilə oxunur.

Könül qürbət elə varma
Ya gəlinir, ya gəlinməz
Hər dilbərə meyil vermə
Ya sevilir, ya sevilməz.

¹⁰ Ələsgər Ocağı. Bakı, 1991, s.274

Yürükdür bizim atımız
Yardan atlatdı zatımız
Qürbət eldə qiymətimiz,
Ya bilinir, ya bilinməz.

Bağcanızda nar ağacı
Kimi dadlı, kimi acı.
Könüldəki dərd əlacı
Ya bulunur, ya bulunmaz.

Dəryalarda olur bəhri
Doldur da ver içim zəhri
Sonam, qürbət elin qəhri,
Ya çəkilir, ya çəkilməz.

Əmrah der ki, düşdüm dilə
Bülbül fəqan edər gülə
Gözəl sevmək bir sarp çala
Ya alınar, ya alınmaz

(Ərzurumlu Əmrah)

Əruz vəznü ilə yazılmış səmailər hecanın 8+8=16-lı ölçüsündə yazılır:

Yetər naz eylədin dilbər, Nə buldun bu cəfalardan.
Beni öldürdün ey kafir, Mülukanə əzalardan.

Gözüm yaşın şərab ettin, ciyərciyim kebab etdin.
Aşkın ilə xərab ettin, sən aləmdə səfalarla.

Edərsən hər kəsə rəğbət, nədir hasil, nədir münnət.
Nə layiq sənə ülfət, bir iki binəvalarla.

Həbibim doğru söylə dili, məzhunu şad eylə.
Nədən düşmüş ləbin böylə, şərabi aşınlarla.

Gevheri olalı zahir, gözəllər sevmədə mahir,
Sən uğrattın beni ahır, belaya iftiralarla.¹¹

Aşiq ədəbiyyatında səmai, musammət səmai, qəzəl biçimində səmai kimi çeşidlər vardır. Mövzuları da gəraylılarda olduğu kimi, təbiət, eşq, ayrılıq və s.-dir.¹²

Azərbaycan və Türk ədəbiyyatından gətirdiyimiz nümunələrdən də görüldüyü kimi:

1. "Gəraylı", "varsaqı", "səmai" 8 hecalı 3-5-7- bəndli şer forması olub, Türk və Azərbaycan ədəbiyyat terminləri sözlüklərində müxtəlif adlarla izah olunur.

¹¹ Şükrü Elçin, *Gevheri Divanı*. Ankara, 1984, s. 619

¹² Cem Dilçin, *Orneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara, 1997, s.356-357

2. Türk ədəbiyyatında varsağı və səmailərin yaranma etimologiyası gəraylının yaranma etimologiyasına bənzəyir. Daha doğrusu, iki xalqda eyni poetik strukturun müxtəlif adları mövcuddur.

3. Türk və Azərbaycan aşığı ədəbiyyatında “gəraylı”, “səmai” və “varsağı”lar daha çox xüsusi bəstə ilə oxunur.

4. Azərbaycan şerində aşığı ədəbiyyatının təsiri ilə divan ədəbiyyatında gəraylı və gəraylı kimi oxunması mümkün olan şer nümunləri yarandığı kimi, Türk aşığı ədəbiyyatında isə divan ədəbiyyatının təsiri ilə ayaqlı səmai, qəzəl biçimində səmai və s. kimi nümunələr yaranmışdır. Bu da nəsillərin mənəvi körpülər qurmaq xislətindən irəli gəlməkdədir.

5. Nəhayət, “gəraylı”, “səmai” və “varsağı” “Bir millət, iki dövlət” olan Azərbaycan və Türk milli poeziyasının qədim janrlarıdır. Bu janrın mənəvi varisləri olan Azərbaycan və Türk xalqlarının bir ədəbi çeşmədən su içdikləri, onların tarixi-milləti körpülərinin möhkəm təməl üzərində dayandığı görülməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

- Salman Mümtaz. “Azərbaycan Ədəbiyyatının Qaynaqları”, Bakı, Yazıçı, 1986
- Abbas Tufarqanlı, **72 şer**, Bakı, Gənclik, 1973
- Molla Cümə. Şerlər, Bakı, Azərənəşr, 1966
- M.Seyidov. Azərbaycan-Erməni Ədəbi Əlaqələri. Bakı, Elm, 1976
- Şah İsmayıl Xətai, Əsərləri, II c. Bakı, Azərənəşr, 1976
- L. Sami Akalın. Edebiyat Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1980
- Cem Dilçin. Örneklerle Türk Şiir Bilgisi. Ankara, 1997
- Cevdet Kudret. Örneklerle Edebiyat Bilgileri. İstanbul 1980.
- Maarifə Hacıyeva, Erdal Karaman, Ahmet Kömürcü. Örneklerle Folklor, Halk ve Tekke Edebiyatı Sözlüğü. Bakı - 2002
- Ədəbiyyatşünaslıq Terminləri Lüğəti. Tərtib Edəni: Əziz Mirəhmədov, Bakı, Maarif, 1978
- Mirəli Seyidov, “Varsaq” Sözü Haqqında. Ədəbiyyat məcmuəsi, 1954, VII c., s.175
- Ələsgər Ocağı. Bakı, 1991, s.274
- Şükrü Elçin, Gevheri Divanı. Ankara, 1984, s. 619
- Cem Dilçin, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Ankara, 1997, s.356-357